

אלישע היווני

רופא ופילוסוף בתחילת התקופה העות'מאנית

אפרים ווסט

מבוא

למרות העניין הרב בקרב חוקרי ההיסטוריה של עם ישראל בתולדות יהודי ביזאנטיון — תפוצה עתיקת יומין, שהיוותו: גשר חשוב בין יהדות המזרח ליהדות המערב — אין בידינו ידיעות מרובות על אודותיהם. הסיבות למיעוט תעודות נעוצות בשינויים הרבים שעבר האזור, מהקיסרות הרומית-הביזאנטית בעלת האופי הנוצרי-האורתודוקסי לאימפריה העות'מאנית המוסלמית. אף ששינוי זה גרם לשיפור רב במצבם ובמעמדם של יהודי האזור, הרי באופן פאראדוקסאלי הוא גם הביא לשקיעה של יהדות ביזאנטיון, אשר לשטח מחייתה הגיעו גלים עצומים של מהגרים, בעיקר מספרד. בסוף תהליך זה ירשה את מקומה יהדות שונה באופיה, היהדות הספרדית העות'מאנית, ואילו מורשת יהדות ביזאנטיון לא זכתה להמשך, והדבר ניכר בין היתר בכך שתעודות רבות על אודותיה אבדו ונעלמו. יש לנו עניין רב להבין כיצד הסתגלה יהדות זו לתנאים החדשים שנוצרו החל מאמצע המאה ה-14. ס' באומאן אסף כדי עמל את כל התעודות שהיו בהשג ידו, בניסיון להגיע לתיאור המסגרת של תולדות יהדות ביזאנטיון.¹ לדעתי, מחקרנו עשוי לשפוך אור חדש על תקופת המעבר בין הקיסרות הביזאנטית לאימפריה העות'מאנית ותפקידם של יהודים בתהליך זה.² דמותו של הפילוסוף אלישע היהודי, העולה מתוך שני מכתבי פלסתר של הפאטריארך גנאדיוס סכולאריוס, הינה חריגה ומעוררת עניין,³ שכן מדובר ביהודי שישב כנראה בעיר אדריאנופול והיתה לו השפעה רבה בחצר הסולטאן שם. גנאדיוס חיבר את המכתבים הללו לא מפני שהתעניין ביהודי זה והשתוקק ללמוד ממנו תורה וחוכמה, אלא בהקשר למלחמת החורמה של הפאטריארך נגד הפילוסוף הביזאנטי הנוצרי גיורגיוס גמיסטוס, המתכנה פליתון (?1365-1452). כפירתו של פליתון,

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

- 1 ראה: באומאן. אשר להתפתחות הקהילות היהודיות במאה ה-15 וה-16 — ראה: שמואלביץ, עמ' 11-14.
- 2 מאמר זה הוא סיכום תמציתי למחקרי המפורט על אלישע, הכולל סקירה מדוקדקת של כתב-היד, ניתוח של ספרי אלישע, מחקר הלעזים ועוד. אני מקווה שמחקרי זה ייצא לאור בקרוב.
- 3 ראה: באומאן, עמ' 162 והמסמכים מס' 135 ו-137 שם.

שפיתח תורה פילוסופית המורדת בעקרונות הנצרות, היתה קשורה בשקיעת הקיסרות הביזנטית וקריסתה במאה ה-15. אולם הפאטריארך האורתודוקסי, שהיה אָמון על המסורת האנטישמית של כנסייתו, לא היסס לזהות את הפילוסוף אלישע היהודי, אשר אליו הגיע פליתון ובין שניהם נוצרו קשרי מורה-תלמיד, כגורם המכריע לכפירה. נראה שפליתון פנה תחילה אל אלישע מפני שהוא נחשב למומחה לפילוסופיה של אבן רושד, אולם באופן מפתיע טוען גנאדיוס, שהיתה זו תורת זורואסטור (זרדושט) שהכיר פליתון אצל אלישע, ובה נקשרה כפירתו. עוד טוען גנאדיוס, שאלישע היה בעצם פאגאני, זונח את תורת משה בהגותו ובמעשיו. לבסוף גנאדיוס מודיע בסיפוק, שיהודי זה, אבי הכפירה, אכן מצא את מותו בשריפה משמים.

פליתון הפך להיות דמות מפתח בהגות הרנסאנס באיטליה, ובהקשר זה רב ענייננו ב'מורה' היהודי. אולם מלבד שני המכתבים הנ"ל אין לנו כל ידיעות נוספות על אודות אלישע. אם אכן היתה לו השפעה מכרעת על דרך חשיבתו של פליתון, כטענת גנאדיוס, אין הדבר מתברר משרידי כתביו. אין לנו כל עדות ותעודה על תורתו הפילוסופית של אלישע או על כתביו הפילוסופיים, שבהסתמך עליהם היינו יכולים להשוות את תורות שניהם. מעבר לכך אין לנו כל מקור יהודי, המתעד, ולו רק ברמז, את קיומו של אלישע.

א. ר' אלישע הרופא

אמנם ידוע לנו יהודי אחר, בשם ר' אלישע היווני, שזהותו עלומה למדי. ש' ספירא חקרה את 'ספר מפתח הרפואה', הנושא את שמו, והגיעה למסקנה שמדובר בחיבור מהמאה ה-13, שהוא מעין קובץ שנוספו בו עד סוף המאה ה-14 קצת פיסקאות ממקורות מאוחרים יותר. לדבריה, יוחס חיבור זה מאוחר יותר לדמות אגדית בשם אלישע, שספק רב אם היתה לו ממשות היסטורית. אפילו שמעה על אלישע הפילוסוף היתה דוחה כל קשר אפשרי בינו ובין אלישע הרופא.⁴

'מפתח הרפואה'⁵ הוא ספר לימוד 'כללי הרפואה' בקיצור והוא מקביל בכך, עם כל השוני ביניהם, ל'כוליאט אבן רושד',⁶ דהיינו הוא ספר המלמד את עיקרי הרפואה בלי לדון במקרים הפרטיים, ובמיוחד ראוי לציין שאינו דן במחלות. מבנהו מזכיר לעיתים את מבנה שני האופנים הראשונים של 'מוגז אלקאנון' של אבן אלנפס (נפטר ברמשק 1288).⁷ מהשוואת שני הטקסטים הללו הגענו למסקנה, שאכן 'מוגז

4 ראה: ספירא, עמ' 156. אני חייב תודה לפרופ' שלמה פינס, ירושלים, שהפנה את תשומת לבי לדמותו של אלישע הפילוסוף ועודד אותי להמשיך במחקרי. יהא זכרו ברוך.

5 לפי שעה ידועים לנו 13 כתבי-יד שונים ממפתח הרפואה; הטקסט לא יצא בדפוס. למען הנוחיות ניתן להשתמש בכ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים 1967 Heb.8°.

6 ראה: אולמאן, עמ' 166-167.

7 ראה: אולמאן, עמ' 172-176.

אלקאנון' הוא הבסיס של 'מפתח הרפואה'. אבל מעבר לכך גלינו עוד, שר' אלישע לא רק משתמש ב'מוגז' אלא גם בפירושו של סדיד אלדין אלכאזרוני, שכנראה היה חי עדיין בשנת 1369 בתבריז בירת פרס.⁸ אמנם שמות שני המחברים, אבן אלנפס ואלכאזרוני, נזכרים מספר פעמים בגוף הטקסט, אולם לגבי אלכאזרוני טענה ש' ספירא שאלו הן תוספות מאוחרות.⁹ לעומתה התברר לנו, שרובו המכריע של 'מפתח הרפואה' מבוסס על 'מוגז' ופירוש אלכאזרוני גם יחד, ולעיתים קרובות אין הטקסט אלא תרגום מילולי מתוך שניהם. אם כן אין עוד ספק ש'מפתח הרפואה' חובר לא לפני סוף המאה ה-14. שני כתבי-היד הקדומים ביותר של חיבור זה נכתבו בסביבות שנת 1450 באזור ביזאנטיון, ובכך הגענו לזמן מוגדר לתקופת חייו של ר' אלישע הרופא.

אשר למקום מגוריו, אנו נאחזים בכינוי 'היווני', אשר בקצת כתבי-היד צמוד הוא לשם אלישע. זהו כינוי דר-משמעי, המציין מצד אחד שהאיש הוא דובר יוונית ומצד שני זהו תרגום של 'רומיאוס' ומציין במקור כי האיש חי בארצות הקיסרות הרומית-הביזאנטית. אולם כשם שקיסרות זו הצטמצמה מאוד במאות ה-14 וה-15, כן הצטמצם השימוש בכינוי הזה עד שאינו מציין אלא תושב האזור המכונה בימינו תורכיה האירופית.¹⁰ צמצום נוסף חל בו כאשר נהגו לכנות את תושבי המדינה בכינוי 'יווני' בניגוד ל'קונסטאנטיני' — כינוי שיוחד לתושבי הבירה. גם התורכים המשיכו בכך בצורה דומה. אין להטיל ספק באמיתות כינוי זה (הכינוי 'אלישע הרופא המצרי' בכ"י ברלין Oct. 423 המאוחר נובע ככל הנראה מטעות העתקה), שכן זהותו היוונית של ר' אלישע מתאשרת גם מתוך הטקסט עצמו. יש מקום שבו הוא מעיד על הכרות 'תחבולות רופאי היוונים'. הרבה יותר מכך קובעת העובדה, שר' אלישע משקיע מאמץ רב כדי לברר לתלמידיו את זהות המזונות והסמים בעזרת תרגום שמותיהם המקצועיים במסורת הרפואית המזרחית. היות שהספר כתוב בעברית, הוא מנסה לתרגמם במקום הראשון לעברית, דבר שאינו מצליח בו תמיד, בהעדר מינוח עברי מפותח ומוסכם לצורך זה. לעומת זאת הוא מתרגם את כל השמות ל'יווני' ול'לעז'. בחינת תרגומים אלו מעלה, שמדובר ביוונית מדוברת — לא קלאסית ולא יוונית ביזאנטית ספרותית — ובניב איטלקי צפון-מערבי. כבר אמרנו, כי 'מפתח הרפואה' הוא ספר לימוד ובהקדמתו הקצרה ר' אלישע מגדיר את כוונתו: 'לקבץ כללי הרפואה המפורזים [...] למען ירוץ הקורא בו ויהיה מפתח לתלמידים'. מעצם חיבור הספר בשפה העברית יוצא שהוא מיועד לתלמידים יהודים, אולם על רקע התרגומים נראה כי אלה נחלקו לשתי קבוצות: דוברי יוונית במקום הראשון ודוברי איטלקית במקום השני, רוב ומיעוט. אבחנה זו משתלבת יפה בידיעותינו על קיום קהילות יווניות

8 לצורך ההשוואה השתמשתי בכ"י Yah.Ms.Ar. 432 בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. ראה: ברקלמאן, כרך א, עמ' 598; מוולוי, עמ' 52-54 (מס' 33-34).

9 ראה: ספירא, עמ' 46-47.

10 ראה: אנצ' איטל' 1, 'רום אילי'.

(רומאניוטיקות) ובצידן קהילות 'לועזיות' (איטלקיות) באזור ביזאנטיון בתקופה קצת יותר מאוחרת.¹¹ גם העובדה ששני כתבי-היד הקדומים ביותר של 'מפתח הרפואה' מוצאם מאזור זה תומכת בכך.

כדי להגיע לידיעות מפורטות יותר עלינו להעמיק בנבכי 'מפתח הרפואה'. ש' ספירא כבר הבחינה ש'מפתח הרפואה' מצוי בשתי גרסות, קצרה ומורחבת.¹² ההבדל ביניהן בא לידי ביטוי בתוספות רבות למדי בשלושת השערים העוסקים בהרחבה במזונות, בסמים הנפרדים ובתרופות המורכבות — נושא שהיה קרוב לליבו של ר' אלישע ויש להניח שהתמחה בו. תוספות אלה הן בדרך-כלל המשך לדיונים המצויים כבר בגרסה הקצרה, תוך הבאת מובאות ממקורות שונים. המקור המובא ביותר (כ-20 פעם) הוא 'בעל הדכירה' ובניגוד למקורות האחרים אינו נזכר בגרסה הקצרה. אין אלה תוספות של תלמיד, כפי שמודגש בשער י' בערך 'אפתימון', כאשר לתוך המובאה מ'בעל הדכירה' מוכנסת ההערה המסתייגת: 'ואני אלישע שמתו במטבח עם שאר הסמים מעשרה עד חמשה עשר'. אין ספק שר' אלישע לימד בדרך שהיתה נהוגה באותם זמנים, בהקריאו לפני התלמידים את חיבורו המקורי — הגרסה הקצרה. ודאי גם הוא עצמו התקדם בלימודיו במרוצת השנים, והדבר בא לידי ביטוי בהערות שרשם בשולי הטופס האישי שלו ואולי גם על גבי פתקים מצורפים. לרשות הרבים הגיע טופס אישי זה רק אחרי מותו, ומעתה יילכו מעתיקים שונים את הערותיו בגוף הטקסט לפי מיטב יכולתם והבנתם. כך מוסברת לא רק התהוות הגרסה המורחבת אלא גם השוני היחסי בין כתבי-היד המביאים גרסה זו.

אולם מיהו 'בעל הדכירה'? בניגוד להשערת מ' שטיינשניידר, החושב שזהו מחבר ערבי ידוע בשם אלסויד, מלמדת השוואת הטקסטים¹³ בצורה חד-משמעית, שהמובאות ממנו לקוחות מספר 'דכירה' כוארזמשהי' לזין אלדין אלג'ורג'אני, שסיים את חיבור האנציקלופדיה הרפואית הרחבה הזאת — הראשונה בשפה הפרסית החדשה — בשנת 1126.¹⁴ חיבור זה — ההולך לרוב בעקבות ה'קאנון' של אבן סינא — הוא אבן היסוד לספרות הרפואית בפרס ובשאר ארצות המזרח המושפעות מהתרבות הפרסית, מהודו עד תורכיה האירופית. לעומת זאת אין 'דכירה' ידוע בארצות המערב, אבל חלקים רבים ממנו תורגמו בסוף המאה ה-14 באזור ביזאנטיון לשפה העברית.

המובאות מ'דכירה' מובילות אותנו לחיבור עברי אחר, 'ספר האקראדין' אשר עד כה לא זכה לתיאור כלשהו ודרך מסירתו קשורה בצורה עמומה עם 'מפתח הרפואה'. בניגוד ל'מפתח הרפואה' 'ספר האקראדין'¹⁵ אינו ספר לימוד אלא ספר

11 ראה: רוזאניס, עמ' 5-6, 14.

12 ראה: ספירא, עמ' 21-22.

13 השוואת הטקסטים נעשתה על סמך כ"י Yah.Ms.Ar 115 בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. וראה לעומת זאת: שטיינשניידר, ברלין, עמ' 85-88.

14 ראה: אולמאן, עמ' 161.

15 כתבי-היד של ספר זה הם: בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים Heb.8⁹⁹⁸, כנ"ל

יסוד לרופאים-רוקחים, הערוך על-פי צורותיהן החיצוניות של התרופות המורכבות: מרקחות, גלולות, 'אבקים', 'חוקנות' וכיו"ב (κατὰ γένη). הספר מכיל 33 שערים, בהתאם לסדר השערים של הספר העשירי של ה'דכירה' המוקדש לאותו נושא, כאשר השערים א-ה מהווים מבוא כללי מפורט. בבדיקה¹⁶ מתגלה, שלא רק הסדר מושאל מ'דכירה' אלא גם חלק גדול מהטקסט לקוח מאותו מקור. למרבית השערים (ו-לג) הוקדמו מבואות ענייניים הלקוחים ברובם מספר 'אצול תרכיב אלאודיה' לנגיב אלדין אלסמרקנדי (נהרג בעיר הראת בידי המונגולים בשנת 1222).¹⁷ עובדה זו נזכרת בגוף הטקסט שלוש פעמים, דבר שהביא לטעות בזיהוי המחבר. מקור אחר חשוב ל'ספר האקראבאדין' הוא 'ספר בן מסואי'.¹⁸

כשם שהמבואות מ'דכירה' הובילו אותנו ל'ספר האקראבאדין', מחזירנו המבוא החריג של שער יז אל 'מפתח הרפואה': בתחילת מבוא זה אמנם נאמר שאלה הם דברי מחבר 'מוגוז', אבל מהבדיקה עולה שלא רק דבריו שלו מובאים כאן אלא גם דברי מפרשו, אלכאזרוני, ובהם משולבים הסברים והוספות כדרכו של ר' אלישע ב'מפתח הרפואה'.

את זמן חיבורו של 'ספר האקראבאדין' נקבע לפי אותם קריטריונים ששימשונו ב'מפתח הרפואה': תקופת חייו של אלכאזרוני מצד אחד ותאריכו המשוער של כ"י בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים Heb.8°998 (אמצע המאה ה-15, אזור ביזאנטיון) מצד שני. בהנחה ששני החיבורים הם פרי עטו של איש אחד, נראה כי 'ספר האקראבאדין' חובר אחרי 'מפתח הרפואה', מפני שב'מפתח הרפואה' מצויות המבואות מ'דכירה' רק בגירסה הרחבה המאוחרת, ואילו 'ספר האקראבאדין' ערוך מלכתחילה על פי 'דכירה'.

בשני כתבי-יד של 'ספר האקראבאדין' מצויה כותרת מטעה, פרי דמיונו של אחד הסופרים: 'ספר הרפואות לסמרקנדי הפרסי והעתיקו הרופא המובהק ר' אלישע היווני'. הסמרקנדי צוין כאן כמחבר הספר בשל אזכורו המפורש בטקסט. עם זאת, הסופר שהמציא את הכותרת הזאת ידע שהספר קשור גם בר' אלישע. מאחר ששמו של ר' אלישע אינו נזכר כלל בטקסט, מסתבר שהיתה בידי הסופר מסורת בעל-פה. כיוון שמקום המחבר כבר נתמלא על ידי הסמרקנדי, הסיק אותו סופר שר' אלישע אינו אלא האיש ש'העתיק' את 'ספר האקראבאדין', זאת בהסתמך על כמה מקומות בספר שבהם מגדיר המחבר האמיתי את עבודתו כ'העתקה' (במשמעות מסירת

8°3969, כ"ל 8°3956, 8°6026, 24°6566/1, כ"י ד"ר מזיא, ירושלים מס' 21 (ס' 44116 במכון לתצלומי כתבי-יד). הימצאות כל ששת כתבי-היד היחידים של ס' האקראבאדין בירושלים מצביעה על האפשרות הסבירה, שקיימים עוד כתבי-יד לא מעטים שלו ברחבי העולם, אשר לא זוהו לפי שעה.

16 על-סמך כ"י Yah.Ms.Ar. 1131 בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

17 ראה: אולמאן, עמ' 170, 278.

18 ראה: אולמאן, עמ' 304-306.

החומר או תרגומו). דברי הכותרת מנוגדים לעובדות הפילולוגיות; אין ספק ש'ספר האקראבאדין' הוא חיבור מאת ר' אלישע היוני.

בתיאור כתב-יד ברלין של 'מפתח הרפואה' קובע מ' שטיינשניידר כי אבן אלביטאר, אבן אלנפס ואלכאזרוני היו 'רחוקים מהמקורות העבריים'.¹⁹ שאלתנו היא מהו 'מקור עברי' ובמיוחד ברפואה. לשטיינשניידר ידע בעיקר על מחברים מספרד, מפרובאנס ומאיטליה מהמאה ה-14 ואילך, ואלה חיברו את ספריהם בראש וראשונה בהתאם לדרישות המקומיות. ספרי הרפואה של מחברים יהודים נועדו ללמד את התלמידים כיצד לטפל בחולים, יהודים כנוכרים, בהתאם למקובל בארצות שונות. יש להניח שרופאים יהודים אף נזהרו שלא לחרוג ממסגרת זו, שמא יאשימום בכוונות זדון. אמת, הרפואה בימי הביניים אחידה למדי באשר לתיאוריה, אולם לא כך באופני הטיפול והשימוש בתרופות. מטבע העניין שיהיו הבדלים מקומיים אשר לפראקטיקה דווקא, הלא גם בימינו קיימים הבדלים לא-מעטים בין המקובל ברפואה בארצות-הברית לעומת ארצות אירופה המערבית ועוד יותר לעומת ברית-המועצות. מכאן שעלינו לסייג את דברי שטיינשניידר ולומר, כי אבן אלביטאר, אבן אלנפס, אלכאזרוני ועוד יותר בעל ה'דכירה' אכן היו רחוקים ממקורות המחברים היהודים בארצותיהם, כשם שמקורותיהם העדכניים של אלה אינם מוזכרים כלל בחיבורי ר' אלישע. דהיינו בחירת המקורות מוכתבת על-ידי הסביבה התרבותית, ואילו הניגוד בבחירת המקורות מצביע על סביבה תרבותית שונה.

היות שאנו מציעים לברר תמיד ובעיקר את הרקע המקומי של רופאים-מחברים יהודים, היינו את הסביבה התרבותית שלהם והשפעתה, שומה עלינו למצוא את הסביבה התרבותית המתאימה לחיבורי ר' אלישע. אם נבדוק את החיבורים של הרופאים התורכים שנכתבו בערבית או בתורכית במאות ה-14 וה-15, נגלה שחיבוריהם של אבן אלנפס, בעל 'דכירה' ואלסמרקנדי תופסים מקום חשוב בין מקורותיהם, כשם ש'מוגז' ו'דכירה' תורגמו לא אחת לתורכית.²⁰ נראה שאופי הרפואה התורכית העות'מאנית המתגבש במחצית השנייה של המאה ה-14 באנאטוליה הוא המכתיב לר' אלישע את בחירת מקורותיו. פירוש הדבר הוא שר' אלישע מלמד כיצד להשתלב בין שורות הרופאים העות'מאנים. מובן מאליו שהמניע הראשון לכך הוא עליית קרנה של הממלכה העות'מאנית במחצית השנייה של המאה ה-14, התבססותה ההדרגתית והפיכתה לאימפריה הקובעת משני צדי הבוספורוס. מאחר שאפשר לצרף לכך את הופעת התרגומים העבריים של 'מוגז' אלקאנון ו'דכירה' באותו זמן ובאותה סביבה,²¹ נראה שמדובר בתופעה תרבותית כללית, אף מפנה תרבותי, בקרב יהודי אזור ביזאנטיון לשעבר, ולא עניין של טעם של אדם יחיד. מאחר שזהו תהליך היסטורי-תרבותי שודאי היתה ראשיתו במרכז השלטוני, אנו

19 ראה: שטיינשניידר, ברלין, עמ' 87.

20 ראה: ברוסלי, עמ' 200-251; סארטון, כרך ג, חלק ב, עמ' 1725-1728.

21 ראה: שטיינשניידר, ת"ע, עמ' 722, 754.

מגיעים למסקנה שהיה זה המרכז בעיר אדריאנופול (אדירנה).²² עיר זו נכבשה בידי העות'מאנים בשנת 1362, והפכה בשנת 1365 לעיר הבירה של האימפריה העות'מאנית הצעירה. ודאי עברו עשרות שנים עד שהתהליך המדובר הניב פירות בשלים כמו 'מפתח הרפואה' ו'ספר האקראבאדין', לפיכך אנו משערים שהראשון נתחבר באדריאנופול בשנת 1400 בקירוב. היה זה בערך באותו זמן שבו נפגש שם פליתון עם הפילוסוף היהודי אלישע, בעל ההשפעה הרבה בחצר הסולטאן.²³ וכבר שיער פ' מאסאי כי את מעמדו זה היה עשוי אלישע לרכוש בהיותו רופא.²⁴ והנה עתה גילינו רופא יהודי בעל שם זהה, שהיה שם באותו זמן ובאותו מקום, ואין מנוס מהמסקנה: הפילוסוף היהודי והרופא אינם אלא אישיות היסטורית אחת.

ב. מהלך חייו המשוער של אלישע

אנסה להלן לתאר את מהלך חייו של ר' אלישע, פועלו והגותו, בהסתמך על הידיעות המצויות עתה ברשותנו, בתקווה שהפרסום יביא בעקבותיו גילויים חדשים, שיאפשרו תיאור מפורט וחד יותר של דמותו. הדברים הבאים מבוססים לרוב על הנחות, המתבקשות אמנם מהחומר שבידינו, אך אין ספק שאנו זקוקים לתעודות נוספות כדי להפוך את המשוער לודאי.

אין אנו יודעים מתי נולד ר' אלישע ומהו תאריך מותו. אם נקבל את ההנחה כי חיבר את 'מפתח הרפואה' בשנת 1400 בקירוב ונניח כי אז היה כבן שלושים, נוכל לשער שנולד בשנות השישים המאוחרות של המאה ה-14, ואם האריך ימים, אפשר שהיה עוד בין החיים בשנות הארבעים של המאה ה-15. מיחסי מורה-תלמיד שלו עם פליתון אין להסיק שהיה מבוגר ממנו. דברי גנאדיוס: 'הוא [פליתון] היה עימו זמן רב כמו [ההדגשה של] תלמיד' אף עשויים לרמוז להפך: כי שניהם היו בני אותו גיל. אין ודאות שאלישע נולד באדריאנופול, אפשר שנולד ואף גדל בעיר כמו ברוסה, עיר הבירה הקודמת של השליטים העות'מאנים.²⁵ הוא הגיע לבירה החדשה אדריאנופול, כבר מצוייד בידיעות על התרבות העות'מאנית הצעירה ובשלוש השפות של תרבות זו — ערבית, פרסית ותורכית. מדיניות השליטים העות'מאניים ליצור מהר ככל האפשר רוב לא-נוצרי בערים מיד לאחר היכבשן ודאי הביאה אליהן גם יהודים רבים. אין אנו יודעים אם אלישע נמנה עם הקהילה הרבנית או הקראית. אבל מדברי הפלפול שלו על סדר שתיית היין בשעת הסעודה, אפר להסיק שלימד במסגרת בית-מדרש רבני, שבתוכנית הלימודים שלו היתה כלולה גם הוראת יסודות הרפואה. בבית-מדרש כזה אמנם היו עשויים ללמוד גם קראים, אבל לא ידוע לנו מקרה שבמוסד כזה הורה מורה

22 ראה: אנצ' איסל' 2, 'אדירנה'.

23 ראה: מאסאי, פלאטוניזם עמ' 56.

24 ראה: מאסאי, אורוראיזם עמ' 444, הערה מס' 1.

25 ראה: אנצ' איסל' 2, 'ברוסה'.

קראי, ולו מקצוע חילוני. שפת ההוראה היתה ודאי עברית, ואילו שפת הדיבור של התלמידים היתה יוונית ואיטלקית, כפי שהראינו למעלה.

בצד ההוראה באותו בית-מדרש עסק אלישע במקצועו — ריקוח תרופות. נראה שבשטח זה היתה לו הצלחה יתרה, הוא רכש את אמונם של חוגי השלטון ונתקבל לשירות בחצר, אלא שאין אנו יודעים מתי זה התרחש או כמה זמן זה נמשך. ריקוח תרופות, במיוחד בשירות חוגי השלטון, היה מקצוע שרווח נאה בצידו. מצבו הכלכלי הטוב של ר' אלישע משתקף גם מדברי גנאדיוס, המציין לגנאי את פליתון על שבעת שהותו הממושכת באדריאנופול היה תלוי מבחינה כלכלית באלישע.

עולמו הרוחני של אלישע היה מושפע מהתרבות המוסלמית בסביבתו — התרבות העות'מאנית המתפתחת באותה תקופה והנראית כענף התרבות הפרסית. אנו מבחינים בהשפעה זו בספרי הרפואה שלו, אבל רמז לכך אנו גם מוצאים בדברי גנאדיוס, המדבר על פירושים על אבן רושד בערבית ובפרסית אשר אלישע שקד עליהם. גם 'תורת זורואסטר' הינה מוצר מזרחי מובהק. ואכן גורס שלמה פינס, ואני מסכים עם דעתו, כי אלישע היה פילוסוף אשכנזי²⁶ — מאסכולת הפילוסוף-המיסטיקן אלסהרורדי, אשר בתורתו יש מעמד חשוב למוטיבים איראניים מלפני האסלאם. התורה האשכנזית הבחינה במציאותה של הארה אלוהית בכל הדתות, ובשל כך הגיעה לכלל התנגשות עם הממסדים הדתיים.²⁷ ניתן למתוח חוט סמוי, המקשר את אלסהרורדי, שהוצא להורג ככופר, עם אלישע שאפשר שהיה כופר, הנמשך אל פליתון הכופר ומגיע עד לחוגים 'הפאגאניים' באקדמיה בפירנצה.

ספרי הרפואה של ר' אלישע היו נכסי צאן ברזל לכל יהודי שהתעניין ברפואה. על כך מעיד המספר הרב יחסית של העתקות מהם שנשמרו, ויש להניח שמספר רב בהרבה מהם אבדו. ההעתקות המצויות הן למן אמצע המאה ה-15 עד תחילת המאה ה-19, משמע שתוכנם היה בתוקף עד לעת ההתמערכות של האימפריה העות'מאנית. לאור עובדה זו, מתמיהה ביותר שתיקת המקורות היהודיים על מחברם, שכן כבר בדור שלאחריו נראה שנשכחה זהותו של איש זה, שהיה עשוי להצטייר כמעין הרמב"ם של זמנו. אולי בכל זאת יש להתייחס ביתר רצינות לדברי גנאדיוס, כי אלישע היה בעצם 'פאגאני' אשר בדיעותיו ובמעשיו זנח את תורת משה. אפשר לשאול, מה טעמה של האשמה כפולה זו בפי פאטריארך נוצרי-אורתודוקסי, שדתו מתפארת בטוהר האמונה וביטול 'המעשים', דהיינו המצוות המעשיות שביהדות. אין לנו הסבר אחר לכך אלא שגנאדיוס שאב את ידיעותיו ממקור יהודי, שהיה מעוניין להשמיץ את אלישע, כמו שגנאדיוס היה מעוניין להשמיץ את פליתון. אם אכן היו יהודים שרדפו את אלישע, אולי גם עלה בידם להחרימו, בהאשמה שאינו מקיים מצוות או אף מתנגד לקיומן על רקע רעיונותיו הפילוסופיים. אפילו לא כל בני

26 ראה: מאסאי, אורוראיוס, עמ' 445, שם מצוטטים דברי פרופ' ש' פינס מתוך הפרוטוקול של הויכוח על הרצאת מאסאי.

27 ראה: פון קרמר, עמ' 89-100; קורבין, עמ' 284-304.

קהילתו הסכימו להחרימו, די היה בכך כדי למחוק את זכרו ככל שהשיגו ידי מחרימיו. אם כן, אין תימה ששרדו רק ספרי הרפואה של אלישע. הרי מצד תוכנם היו אלה נייטראליים ותועלתם היתה מעל לספק, ואילו ספרי ההגות שלו ודאי היו מטרה מועדפת של מחרימיו, ועל-כך לא שרדו. אפשר שיתגלו לפחות כתבי קטרוג על אלישע, שמתוכם נוכל לשחזר את קווי ההגות שלו.

לבסוף אני מרשה לעצמי להוסיף השערה נוספת בדבר נסיבות מותו של אלישע. אנו מבינים מדברי גנאדיוס, שאלישע מת עקב תאונה או אסון. אכן אסון גדול פקד את אדריאנופול במארס 1446, כאשר פרצה בה שריפה גדולה, בעת תחילת מרד הַיְנִיצ'ארים שאילץ את הסולטאן מוראד השני לחזור ולטול את רסן השלטון מידי בנו מוחמד, כובש קושטא לעתיד.²⁸ שריפה זו כילתה חלקים גדולים של העיר ומוקדה היה ברובע השוק. אולי ר' אלישע הישיש היה בין קרבנותיה? מכל מקום הוא לא האריך ימים הרבה מעבר לתאריך זהה.

28 ראה: אוונצ'ארשלי, כך א, עמ' 440.

הפניות ביבליוגרפיות

M. Ullmann, <i>Die Medizin im Islam</i> , London/Köln 1970.	אולמן
I.H. Uzunçarşılı, <i>Osmanlı Tarihi</i> , Ankara 1961.	אוזונצ'ארשלי
<i>The Encyclopaedia of Islam</i> , Leiden & London, 1913-1931.	אנצ' איסלי' 1
<i>The Encyclopaedia of Islam</i> , New edition, Leiden & London 1960.	אנצ' איסלי' 2
S.B. Bowman, <i>The Jews of Byzantium 1204-1453</i> , Alabama 1985.	באומאן
C. Brockelmann, <i>Geschichte der arabischen Literatur</i> , new edition, Leiden 1943-1949.	ברוקלמאן
מ"ט ברוסלי, עות'מאנלי מואלפלרי, אסתאנובל 1333-1342.	ברוסלי
F. Masai, <i>Plethon et le Platonisme de Mistra</i> , Paris 1956.	מאסאי, פלאטוניזם
—, 'Plethon, l'Averroisme et le probleme religieux', <i>Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, Sciences humaines, Le Neoplatonisme</i> , Royaumont 3-13 Juin 1969, Paris 1971, pp. 435-446.	מאסאי, אוורואיזם
Maulavi Azimu'd Din Ahmad, 'Arabic Medical Works', <i>Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library</i> , Calcutta 1910.	מוולוי
S. Spira, 'Der Arzt Elischa und sein Werk Mafteah Harefuah', <i>Inauguraldissertation</i> , München 1964.	ספירא
G. Sarton, <i>Introduction to the History of Science</i> , Washington 1927-1948.	סארטון
H. Corbin, <i>Histoire de la philosophie Islamique</i> , Paris 1964.	קורבין
A. von Kremer, <i>Geschichte der herrschenden Ideen des Islams</i> , Leipzig 1868.	פון קרמר
ש' רוואניס, דברי ימי ישראל בתורגומה, תל-אביב תר"ץ.	רוואניס
M. Steinschneider, <i>Die hebraeischen Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher</i> , Berlin 1893.	שטיינשניידר, ת"ע
—, <i>Verzeichnis der hebräischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin</i> , Berlin 1897.	שטיינשניידר,
A. Shmuelevitz, <i>The Jews of the Ottoman Empire in the late Fifteenth and Sixteenth Centuries</i> , Leiden 1984.	ברלין
	שמואלביץ